

Гипомәтіннен гипермәтінге: Орхон жазбаларының жасанды интеллект арқылы мәтінаралық трансформациясы

О. Сөйлемез^a, *Г. Обаева^b, Ө.Ф. Атеш^c

^aКастамону университеті, Кастамону, Түркия

ORCID: 0000-0001-8382-3173

(E-mail: osoylemez@kastamonu.edu.tr)

^bҚұдайберген Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан Республикасы

ORCID: 0000-0003-2051-0270

(E-mail: gso72@mail.ru). *Байланыс үшін автор: gso72@mail.ru

^cКастамону университеті, Кастамону, Түркия

ORCID: 0000-0001-6416-7924

(E-mail: ofates@kastamonu.edu.tr)

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Кілт сөздер:

қайта жазу,
интермәтінділік,
гипомәтін,
гипермәтін,
Орхон
ескерткіштері,
Күлтегін
жазбасы,
Тоныкөк
ескерткіші, Білге
қаған, жасанды
интеллект,
трансформация,
көне түркілер,
түркі әлемі.

FTAMP 17.07.41

DOI: <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2-133-156>

Интермәтінділік дегеніміз – белгілі бір мәтін мен басқа мәтіндер арасындағы тікелей немесе жанама байланыс. Авторлар мұндай байланыс құруда түрлі әдістер пайдаланады. «Қайта жазу» – ең көп таралған әдістердің бірі. Қайта жазу дегеніміз – бұрыннан бар мәтінді кейінгі заман жағдайларына сәйкес жаңа көзқараспен және арнайы мақсатпен қайтадан жазу. Әдебиеттегі «нәзирагөйлік» дәстүрін де интермәтіннің жарқын үлгісі ретінде қарастыра аламыз. Интермәтінділік әдісін қолданатын автор бастапқы мәтінді түрлендіреді, өз шығармасында оның оқиға желісін қолданады, кейде қайта жазады және мағынаның жаңа өрісін жасайды. Осылайша, бастапқы мәтін негізінде жаңа мәтін жасалады. Қазіргі заманғы авторлар түрлі себептермен интермәтінділік және қайта жазу әдістеріне жүгінеді. Бір авторлар бұл әдісті постмодерндік көзқарасқа байланысты пайдаланса, енді біреулері ұжымдық жадты сақтау және тарих пен қазіргі заман арасында көпір салу үшін қолданады. Қазақстан мен Түркияда түркі әдебиетінің негізгі мәтіндерінің бірі – Орхон жазбаларына интермәтіндік сілтемелер жасайтын романдар жазылған. Алайда бұл мәтіндерді жасанды интеллект арқылы қайта жазу және талдау жұмыстары жүргізілген жоқ. Бұл мақалада түркілердің көне жазба ескерткіштері – Күлтегін және Тоныкөк мәтіндері ChatGPT жасанды интеллект бағдарламасы арқылы екі түрлі заманауи әңгіме жасау үшін қайта жазылды. Мақала Орхон мәтіндеріне заманауи әңгімелеу техникасы мен психологиялық тәсілдер арқылы тереңдік қосқанын анықтауға бағытталған. Зерттеу жұмысында түпнұсқа мәтін мен

жасанды интеллект қайта жазған заманауи мәтін салыстырмалы түрде талданды. Бұл талдаулар маңызды қорытындылары көрсетті. Күлтегін ескерткішінің түпнұсқасы шешендік стильде, өсиет түрінде жазылған. Кейінгі ұрпаққа бағытталған бұл әдеби мәтінде сұрақтар болғанымен, адамдар арасындағы диалог жоқ. Ал жасанды интеллект жазған заманауи әңгімеде оқиғалар өрбиді және кейіпкерлердің сипаттамаларына байланысты диалогтар қамтылған. Диалогтардың басты міндеті – оқиға кейіпкерлері арасындағы әңгімелер арқылы ескерткіште бабаларымыз айтқан ескертулерді толығырақ көрсету. Сонымен қатар жасанды интеллект жасаған мәтіндегі маңызды аспект ретінде кейіпкерлердің психологиялық күйлерін ашу үшін ішкі талдау әдістерін қолданғанын айта аламыз. ChatGPT жасанды интеллект бағдарламасы Тоныкөк ескерткішінің мәтінін қайта жазып, бүгінгі әлем мен империалистік жүйені сынайтын әңгіме жасады. Әңгімеде ұлттық жадты сақтау оқырманға осы жаңа тәртіпте өмір сүрудің жалғыз жолы ретінде ұсынылады. Тасқа жазып қалдырған мәтіндерімен түркілердің ұлттық жадын сақтап қалған Тоныкөк өз болмысын жатсынатын кейінгі ұрпақты оятуға тырысады. Мақаладағы гипермәтіндер толығымен ChatGPT жасанды интеллект бағдарламасы арқылы жазылды.

O. Soylemez^a

^a*Kastamonu University, Kastamonu, Turkey*

ORCID: 0000-0001-8382-3173

(E-mail: osoylemez@kastamonu.edu.tr)

***G. Obayeva^b**

^b*Kudaibergen Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Republic of Kazakhstan*

ORCID: 0000-0003-2051-0270

(E-mail: gso72@mail.ru)

*Corresponding author: gso72@mail.ru

Ö. Ateş^c

^c*Kastamonu University, Kastamonu, Turkey*

ORCID: 0000-0001-6416-7924

(E-mail: ofates@kastamonu.edu.tr)

From hypotext to hypertext: Intertextual transformation of the Orkhon Inscriptions using Artificial Intelligence

Received 30 March 2026. Revised 01 April 2026. Accepted 03 May 2026. Available online 30 June 2026.

Дәйексөз үшін: О. Сөйлемез, Г. Обаева, Ө.Ф. Атеш Гипомәтіннен гипермәтінге: Орхон жазбаларының жасанды интеллект арқылы мәтінаралық трансформациясы // Turkic Studies Journal. 2026. Т. 8. № 2. 133-156 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2-133-156>

For citation: O. Soylemez, G. Obayeva, Ö. Ateş From hypotext to hypertext: Intertextual transformation of the Orkhon Inscriptions using Artificial Intelligence // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 2. P. 133-156. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2-133-156>

Abstract. Intertextuality constitutes a direct or mediated relationship between texts realized through various artistic and narrative techniques. One of the most widespread methods of establishing such a relationship is “rewriting.” Rewriting is understood as the re-creation of an already existing text from a new perspective and for a specific purpose in accordance with the cultural and historical conditions of a later period. In this context, the “nazira” tradition may also be regarded as a significant example of intertextuality. An author employing the intertextual method transforms the original text, reinterprets its motifs, and images, and constructs a new semantic field. Thus, a new text is produced based on the original while maintaining a connection with the preceding literary tradition. Contemporary authors turn to intertextuality and rewriting for different reasons: some within the framework of the postmodern paradigm, others with the aim of preserving collective memory and establishing a bridge between the past and the present. In Kazakhstan and Turkey, several novels containing intertextual references to one of the major monuments of Turkic literature – the Orkhon inscriptions – have been written. However, studies devoted to the rewriting and analysis of these texts using artificial intelligence have not yet been conducted. In this article, the texts of Kultegin and Tonyukuk were reworked with the assistance of the artificial intelligence program ChatGPT in order to create two modern narratives. The study aims to identify how contemporary narrative techniques and psychological devices contribute to deepening the meaning and interpretative potential of the Orkhon texts. Within the framework of the research, a comparative analysis is conducted between the original texts and their modern rewritten versions generated by artificial intelligence. The comparative analysis demonstrates that the original Kultegin inscription is predominantly composed in an oratorical style directed toward the listener, yet it lacks fully developed dialogues between characters. In contrast, the modern version produced by artificial intelligence contains expanded dialogues shaped by plot development and character construction. The primary function of these dialogues is to reveal the semantic layers of the original text more comprehensively through character interaction. Furthermore, an important element absent from the original inscriptions but introduced in the AI-generated text is the use of internal psychological analysis to depict the emotional states of the characters. By rewriting the Tonyukuk texts, ChatGPT produced a narrative containing criticism of the modern world and the imperialist system. In this narrative, the preservation of national memory is presented as the only means of existence within the new world order. Tonyukuk, who preserved the national memory of the Turks through inscriptions carved in stone, seeks to awaken future generations alienated from their own identity. The hyper textual fragments were entirely generated using the artificial intelligence program ChatGPT.

Keywords: rewriting, intertextuality, hypotext, hypertext, Orkhon inscriptions, Kultegin inscription, Tonyukuk monument, Bilge Khagan, artificial intelligence, transformation, ancient Turks, Turkic world.

О. Сойлемез^a

^aУниверситет Кастамону, Кастамону, Турция

ORCID: 0000-0001-8382-3173

(E-mail: osoylemez@kastamonu.edu.tr)

***Г. Обаева^b**

^b*Актюбинский региональный университет имени Кудайбергена Жубанова*

Актобе, Республика Казахстан

ORCID: 0000-0003-2051-0270

(E-mail: gso72@mail.ru)

**Автор для корреспонденции: gso72@mail.ru*

О. Атеш^c

^c*Университет Кастамону, Кастамону, Турция*

ORCID:0000-0001-5272-1852

(E-mail: nakuta@mail.ru)

От гипотекста к гипертексту: интертекстуальная трансформация Орхонских надписей с использованием искусственного интеллекта

Аннотация. Интертекстуальность представляет собой прямую или опосредованную связь между текстами, реализуемую посредством различных художественных и нарративных методов. Одним из наиболее распространённых методов установления такой связи является «переписывание». Переписывание рассматривается как повторное создание уже существующего текста с новой точки зрения и с определённой целью в соответствии с условиями последующего времени. Традицию «назира» также можно рассматривать как яркий пример интертекста. Автор, использующий интертекстуальный метод, трансформирует исходный текст, переосмысливает его сюжетную линию, отдельные мотивы и образы, формируя новое семантическое поле. Таким образом, на основе первоначального текста создаётся новый текст. Современные авторы обращаются к интертекстуальности и методу переписывания по различным причинам: одни – в рамках постмодернистской парадигмы, другие – с целью сохранения коллективной памяти и построения моста между прошлым и настоящим. В Казахстане и Турции были написаны романы, содержащие интертекстуальные отсылки к одному из ключевых памятников тюркской литературы – орхонским надписям. Однако до настоящего времени не проводились исследования по переписыванию и анализу данных текстов с использованием искусственного интеллекта. В данной статье тексты Кюль-тегина и Тоньюкука были переработаны с помощью программы искусственного интеллекта ChatGPT с целью создания двух различных современных рассказов. Исследование направлено на выявление того, каким образом современные нарративные техники и психологические приёмы способствуют углублению содержания орхонских текстов. В рамках работы проводится сравнительный анализ оригинальных текстов и их современных версий, созданных искусственным интеллектом. Сопоставительное исследование показало, что оригинальный текст памятника Кюль-тегина написан преимущественно в ораторском стиле и ориентирован на слушателя, однако в нём отсутствуют полноценные диалоги между персонажами. В современной версии, созданной искусственным интеллектом, представлены развёрнутые диалоги, обусловленные развитием сюжета и характеристикой героев. Основная функция данных диалогов заключается в более полном раскрытии смыслов исходного текста

через взаимодействие героев. Кроме того, существенным аспектом, отсутствующим в оригинальных надписях, но введённым в текст, созданный искусственным интеллектом, является использование приёмов внутреннего анализа для раскрытия психологического состояния персонажей. Программа искусственного интеллекта ChatGPT, переработав тексты Тоньюкука, создала повествование, в котором содержится критика современного мира и капиталистической системы. В данном повествовании сохранение национальной памяти представлено как единственный способ существования в новом мировом порядке. Тоньюкук, сохранивший национальную память тюрков посредством текстов, высеченных на камне, стремится пробудить последующие поколения, отчуждённые от собственной идентичности. Гипертекстовые фрагменты, представленные в статье, полностью созданы с использованием программы искусственного интеллекта ChatGPT.

Ключевые слова: переписывание, интертекстуальность, гипотекст, гипертекст, орхонские памятники, надпись Кюль-тегина, памятник Тоньюкука, памятник Бильге-кагана, искусственный интеллект, трансформация, древние тюрки, тюркский мир.

Kіріспе

Орхон жазба ескерткіштерінің түркі халықтарының тілі, тарихы және мәдениетіндегі маңызы зор, себебі олар – түркілерге тиесілі ең көне мәтіндердің бірі. Түркілердің жазба тарихын Орхон-Енисей ескерткіштерінен бастауға болады. Ал түркілердің мемлекеттік құрылымының, әдет-ғұрыптарының және мемлекет пен халықтың өзара міндеттеріне негізделген әлеуметтік тәртіптің негізгі сипаттамалары осы мәтіндерде кездеседі. Орхон жазбаларынан Түркі қағанаты мемлекет қайраткерлерінің түркі халқының аман қалуы мен өсіп-өнуіне деген алаңдаушылық пен түркілердің қоғамдық-саяси өмірін баяндайтын әлеуметтанулық көріністі байқаймыз. Орхон жазба ескерткіштері ұлттық бірегейліктің негізгі компоненттері болып табылатын ортақ тіл мен ортақ тарихтың негізгі мәтіндері ретінде қызмет етеді. Сондықтан бұл мәтіндерді түркі халықтарының ұлттық бірегейлігінің негізін құрайтын шығармалар ретінде қарастыра аламыз. Түрік ғалымы Мухаррем Эргин «тайпаны ұлтқа айналдыратын шығарма» деп, Орхон жазбаларының осы ерекшелігін атап көрсетеді. Сонымен қатар Орхон жазба ескерткіштерін «әдеби мәтіндер» ретінде танимыз. М. Эргин мәтіндердің бұл ерекшелігін «түркі әдебиетінің алғашқы шедеврi» ретінде бағалайды (Ergin, 2003: 4). Аталмыш мәтіндердің бұрынырақ жазылған Енисей ескерткіштерінен ерекшелігі – көлемінің үлкендігі, күшті риторикалық стилі, композициялық тұтастығы мен баяндау элементтерінің қосылуында. Бұл Орхон жазба ескерткіштерін әдеби мәтіндер ретінде зерттеуге негіз болады. Сондықтан да әдебиеттанушылар стилі мен мазмұны тұрғысынан мәтіндік талдау жұмыстарын жүргізді. Мақаламызда бұл мәтіндер постмодернизм арқылы енген интермәтіндік тұжырымдамасымен тығыз байланысты «қайта жазу» теориясы бойынша қарастырылады. Көне түркі әдебиетінің негізін құрайтын Күлтегін және Тоныкөк ескерткіштері жасанды интеллект арқылы қайта жазылды. Нәтижесінде олар жазбалардағы риторикалық дискурс, баяндау элементтері мен сипаттамаларына баса назар аударылатын заманауи әңгімеге айналды. Жасанды интеллект жазған жаңа мәтін Андре Лефеврдің қайта жазу теориясына сәйкес талданады. Осылайша,

гипомәтін позициясындағы Орхон жазба ескерткіштері мен олардан алынған гипермәтін арасындағы байланыс зерттелді.

Бұл зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы – Орхон жазба ескерткіштерін қайта жазу теориясы мен жасанды интеллект мүмкіндіктерін өзара сабақтастыра қарауында. Біз қазақстандық және түркиялық қолжетімді ғылыми әдебиеттер арасынан Орхон жазба ескерткіштерін жасанды интеллект арқылы қайта жазып, оны интермәтіндік байланыстар тұрғысынан зерттеген еңбекті ұшырастырмадық. Сол себепті аталмыш мақала осы саладағы назар аударарлық, әрі ғылыми тұрғыдан өзіндік орны бар бастамалардың бірі ретінде бағалануы мүмкін.

Интермәтінділікке түрік зерттеушісі Көкер мынадай анықтама береді: «мәтіннің жанама түрде я болмаса тікелей басқа мәтін ішінде жалғасуы немесе бұрынғы мәтіндердің кейінгі жазылған мәтінге енуі (Köker, 2016: 275). Мәтіндер арасындағы мұндай байланыс ерте заманнан бері болғанымен, «интермәтінділік» терминін әдебиеттануға 1960 жылдары постструктурализмнің ықпалды теоретиктерінің бірі – Юлия Кристева енгізеді. Интермәтінділік (латын тілінен аударғанда *inter* – арасы) дегеніміз – мәтіндер арасындағы диалогтық немесе полилогиялық қатынас. Зерттеуші әлем әдебиеті (және кеңірек айтқанда, мәдениет) туралы барлық компоненттері үздіксіз өзара әрекеттесуге ұшырайтын әмбебап интермәтін ретінде танымал идеяларды қорытындылайды (Кристева, 1993). Термин ретінде кейінірек енгенімен, бұл теорияның қалыптасуына 1915 және 1930 жылдар аралығындағы орыс формалистерінің теориялық тәсілдері әсер етті. Бастапқыда әдеби шығарманы тек өз ішінде бағалауды жақтаған орыс формалистері кейіннен көзқарастарын өзгертіп, әдеби мәтінді басқа әдеби мәтіндермен байланыстыруға және оны белгілі бір әдеби бірлікке біріктіруге көшті. Орыс формалистерінің жетекші тұлғаларының бірі – Виктор Шкловский шығарманың формасы мен формальды дамуын дәл анықтау үшін оны басқа әдеби мәтіндермен байланыстыру керек деп тұжырымдады (Aktulum, 2000: 20-21). Сондықтан, олар «интермәтінділік» терминін қолданбағанымен, әдеби мәтіндер мен басқа мәтіндер арасындағы байланыс түрін ашудың маңыздылығын алғашқы болып білдірді (Köker, 2016: 275-276).

Интермәтінділіктің пионерлерінің бірі ретінде әйгілі әдеби теоретик Михаил Бахтинді де атай аламыз. Бахтин «диалог» ұғымы аясында әдеби мәтіндердің бір-біріне әсер ету полифониясын зерттейді. Бахтин әдебиеттің негізгі критерийін кем дегенде екі мәтін арасындағы полифония ретінде көрсетеді. Ғалым кез-келген мәтіннің белгілі бір дәрежеде өзінен бұрын жазылған мәтіндерге әсер ететінін алға тартады. Мүлдем әсер етпейтін мәтін жазу мүмкін емес (Бахтин, 2024). 1960 жылдардан бастап Кристева интермәтінділік теориясын дамытуда Бахтиннің диалогизм тұжырымдамасын кеңінен қабылдады. Кристеваның пікірі бойынша, әр мәтін дәйексөздердің мозаикасы және ол басқа мәтіндерді өз ішінде біріктіру немесе түрлендіру арқылы қалыптасады (Aktulum, 2000: 41). Сонымен қатар ғалым интермәтінділікке мынадай анықтама береді: Интермәтінділік – «көбейту» процесі. Сондықтан, аяқталған мәтін деген түсінік жоқ. Барлық мәтіндер басқа мәтіндердің ішінде динамикалық циклде қайта жасалады (Aktulum, 2000: 43). Интермәтіндік алмасу дәйексөз, аллюзия, сілтеме, плагиат, пародия (еліктеу), пастиш, коллаж, монтаж және қайта жазу сияқты қарым-қатынас түрлері арқылы жүзеге асырылады. Бұл оқырманға өз өмірі мен танымына сәйкес

ассоциациялар құруға және оларды басқа шығармалармен байланыстыруға мүмкіндік береді (Türkdoğan, 2007: 169; Akbulut, 2009: 736). «Интермәтін поэтикасының көркем мәтіндегі қызметі» мақаласының авторлары интермәтінге «мәтінде сөйлеп тұрған адамдардың, ой иелерінің ауысуы» деген анықтама бере отырып, оны келесідей амал-тәсілдерге жіктейді:

1. Цитаталық интермәтін (тікелей дәйексөз, мақал-мәтел, өлең жолдары) – әдеби туындылардан өзгеріссіз, дәл сол күйінде үзінділер алынады және авторы аталады, түпнұсқаға сілтеме жасайды.

2. Аллюзиялық интермәтін (тарихи, діни, мифтік, мәдени сілтемелер) – ишара түрінде сілтеме жасау тәсілі. Ол жаңа мәтіннің мазмұнын байытып, оқырманға ой салып, танымын тереңге, мәдени кодтармен байланыс орнатуына жетелейді, ассоциативті ойына әсер етеді.

3. Пародиялық интермәтін (қайта жазу, ирониялық өңдеу) – бұрынғы мәтінге немесе белгілі бір әдеби дәстүрге әзіл, мысқыл, сын, ирония арқылы жауап беретін интермәтіндік байланыс түрі. Яғни автор өз шығармасында өзге мәтіннің құрылымын, сюжетін, стилін, кейіпкерлерін немесе идеяларын әдейі қайталап, оларды жаңа, көбіне сыншыл немесе күлкілі контексте қайта құрастырады.

4. Реминисценция (естелік сипаттағы байланыстар) – өзіне дейінгі мәтіннен саналы және бейсаналы түрде алынған элементтердің, мотивтердің қайталануы. Аллюзияға өте ұқсас бұл тәсіл бұрынғы мәтінді еске түсіргізіп, нақты үзінділер келтіріп, мағыналық үндестік туғызады. Аллюзияда нақты үзінді, дәйексөздер болмай, ишара түрінде жанама сілтеме жасайды (Кудайберген, Ибраева, 2025: 84). Яғни интермәтіндік қатынаста автор мәтінді қалыптастырудағы жалғыз негізгі элемент, жалғыз өндіруші болудан қалады. Мәтін басқа әсерлермен (тарих, мәдениет, әлеуметтану, дін, басқа мәтіндер...) қайта жаңғыртылады.

Интермәтіндік қатынастарға «басқа мәтін немесе мәтіндермен тікелей немесе жанама түрдегі байланыс» деген анықтама беруге болады (Alpaslan, 2007: 9). Бұл байланысты орнатудың әртүрлі жолдары бар. Солардың бірі – қайта жазу. Интермәтіндік әдісті қолданатын автор белгілі бір мәтінді түрлендіріп, қайта жазу арқылы мағынаның жаңа өрісін қалыптастырады. Қайта жазу дегеніміз – бұрыннан бар мәтінді сол дәуірдің жағдайларына сәйкес жаңа көзқараспен және басқа мақсатпен қайта жазу (Köktürk, 2007: 271-273). Қайта жазу кезінде бұрыннан бар мәтін сілтеме жасалған мәтінде имитация, трансформация немесе жанама сілтеме сияқты әртүрлі құралдар арқылы қайталанады (Soysal, 2022: 2).

Қайта жазуға қатысты теорияны қалыптастырған көрнекті тұлғалардың бірі – Андре Лефевр. Лефеврдің айтуынша, аударма жасалғанда, сын жазылғанда, балаларға бейімдегенде, фильмге сценарий жазу сияқты процестерде мәтін қайта жазылады. Қайта жазылған мәтін түпнұсқа мәтінмен бір тілде немесе басқа тілде болуы мүмкін. Ғалым қайта жазылған мәтін түпнұсқа мәтінмен салыстырғанда мәдени алмасуда белсенді орын алатынын айтады. Аударманы қайта жазудың ең күшті түрі деп сипаттайтын Лефевр мәтінге аударма жасалған тілдің мәдени ортасының идеологиясы, басым күштері және эстетикалық түсінігі әсер етеді деген пікірде. Аударма процесінде қайта жазылған шығарма сол қоғамда қабылдану үшін «қоғамның басқарушы күштерін қамтитын әлеуметтік құбылысқа» айналады (Soysal, 2022: 4).

Цифрландыру дәуірінде кең таралған жасанды интеллектті мәтін талдауда, сондай-ақ мәтінді қайта жазуда және түрлендіруде тиімді құрал ретінде пайдалануға болады. Бұл жағдайда жасанды интеллектке қандай промттар беру керектігін және нақты не сұрау керектігін білу маңызды. Басқаша айтқанда, жасанды интеллект берілген нұсқауларға сәйкес гипомәтін ретінде белгіленген материалды гипермәтін деп аталатын басқа мәтінге айналдырады. Алынған жаңа мәтін түпнұсқамен салыстырылып, талданады. Осылайша, заманауи және постмодерндік жазушылардың классикалық әдебиетті қайта жазу арқылы тудырған заманауи шығармаларын интермәтіндік тұрғысынан зерттегеніміздей, жасанды интеллект арқылы қайта жазылған мәтіндерге де зерттеулер жүргізуге болады. Бұл мақалада Күлтегін және Тоныкөк ескерткіштерінің мәтініне негізделген ChatGPT жасанды интеллект бағдарламасы жазған заманауи әңгімелер Орхон ескерткіштерімен салыстырмалы түрде талданады.

Материалдар және зерттеу әдістері

Зерттеуге интермәтіндік қатынастар тұрғысынан Орхон жазба ескерткіштерінің мәтіндері, атап айтқанда, Күлтегін және Тоныкөк жазбалары алынды. Аталмыш ескерткіштердің жекелеген бөліктерінің мазмұндық, құрылымдық және дискурстық ерекшеліктеріне сипаттамалық және мәтіндік талдау жасалды. Сонымен қатар зерттеу материалы ретінде жасанды интеллект көмегімен қайта жазылған мәтін үлгілері де қарастырылды.

Зерттеу жұмысында жасанды интеллекттің ChatGPT-5.5 Thinking нұсқасы жасанды интеллекттің бұрыннан бар мәтінді қайта жазу қабілетін көрсету мақсатында қолданылды. ChatGPT-5.5 Thinking OpenAI компаниясы құрастырып дамытқан жасанды интеллект бағдарламасы.

2026 жылдың 26 наурызында ChatGPT жасанды интеллект бағдарламасына «Орхон жазба ескерткіштерінің мәтінін берсем, сол мәтіндерді өзіңше дамытып, толықтыра аласың ба?» деген сұрақ қойылды. Жасанды интеллект бұл сұрақтың мағынасын дұрыс түсінбей, «толықтыру» дегенді мәтіндегі кемшіліктер немесе өшіп қалған жерлерін толықтыру деп қабылдады. Бұдан кейін «сен өзінді жазушы ретінде сезін. Орхон жазбаларын әдеби шығарма ретінде қарастырып, аяқталмай қалған әңгімені толықтырғандай өзіңше дамытып, осы негізде жаңа мәтін жаса» деген нақтырақ промт берілді. Осыдан соң жасанды интеллект өзіне берілген нұсқауды дұрыс түсініп, «Тас көлеңкесі» атауымен естелік-үндеу-әңгіме жанрлары аралас мәтін жазуды ұсынды. Қысқаша кіріспе бөлімін жазғаннан кейін төмендегідей үш түрлі стиль нұсқасын ұсынды:

- эпикалық үндеу (Орхон жазба ескерткіштерінің стиліне ең жақыны);
- заманауи әңгіме (монолог + сахна + диалог);
- мифопоэтикалық (поэтикалық, символикалық).

Жасанды интеллекттің еш бағыт-бағдарсыз мәтінді қалай дамытатынын анықтау мақсатында стильге қатысты сұраққа жауап берілмеді, тек оған Орхон ескерткіштері мәтіндерінің қазіргі қазақ тіліндегі аудармасы бөліп-бөліп ұсынылатыны айтылды. Жасанды интеллектке М. Жолдасбеков аударған Күлтегін жырының мәтіндері бөлініп-бөлініп берілді. Мәтінді оқыған ChatGPT жіберілген абзацтардың «үндеу-естелік-өсиет»

сипатында құрылғанын анықтады. Мәтінді аяқталмай қалған романның жалғасы деп ойлап, Орхон ескерткіштерінің стилін сақтай отырып, бірақ толықтай көркем шығарма түрінде жалғасын жазатынын мәлімдеді. Яғни, жасанды интеллект Күлтегін жазбасын гипомәтін ретінде алып, осы мәтін негізінде заманауи әдеби гипермәтін жазуға тырысқан. Мақаланың мақсаты – жасанды интеллекттің бар мәтінді қайта жазу қабілетін көрсету болғандықтан, авторлар басқа өзгерту енгізбеді. ChatGPT мәтіннің алғашқы бөлімін жазғаннан кейін «мәтінді әңгіме түрінде жалғастырайын ба, әлде ескерткіштегі тәрізді үндеу стилінде жазайын ба?» - деген сұрақ қойды. Ол сұраққа: «әңгіме түріндегі көркем шығарма жаз», - жауабы берілді. ChatGPT жазып берген алғашқы мәтінде қазақ тілінің сөйлеу нормасына сай келмейтін және көркемдік сапаны төмендететін тіркестер байқалды. Мысалы, «түн Өтүкенің үстіне ауыр жамылғыдай жабылған еді» және «көзінің ұшы әрдайым сыртқа қарай берді: қараңғылық ішіндегі тас үйіндісі жатқан жерге» тәрізді сөйлемдер әдеби тілдің талаптарына сай келмейді. Осыған байланысты жасанды интеллектке тілінің тым қарабайыр, әрі көркем стильге сай келмейтіні айтылып, алғашқы бөлімді қайта жазу тапсырылды. Кейіннен жазылған мәтіннің анағұрлым сапалы шыққанын байқағаннан кейін «осы стильде жалғастыр» деген команда берілді. Нәтижесінде осы мақалада талданатын мәтін қалыптасты. Мәтін, сол күні, яғни 2026 жылдың 26 наурызында аяқталды.

2026 жылғы 26 наурызда Ғ. Айдаров аударған Тоныкөк ескерткішінің мәтіні де дәл осы ChatGPT-5.5 Thinking жасанды интеллект бағдарламасына ұсынылды. Жасанды интеллектке: «осы мәтіндерді оқып қайта жазу теориясына сәйкес заманауи әңгіме құра аласың ба? Бұл әңгімеде мен беретін қазақша аудармаға интермәтіндік сілтемелер болса құба-құп болар еді» деген нұсқау берілді. Мәтінді талдаған ChatGPT «Түнде ұйықтай алмайтын адам» атты шығарма жазды. Алайда берілген мәтін көлемі тым шағын еді. Сондай-ақ оқиға желісі авторлар тарапынан жеткіліксіз деп бағаланып, жасанды интеллектке мәтінді толықтырып, кеңейту тапсырылды. Бұл промтты алғаннан кейін ChatGPT анағұрлым көлемді мәтін ұсынды. Дегенмен мәтінді талдау барысында психологиялық талдаулардың жеткіліксіздігі, сондай-ақ Тоныкөктің өзге кейіпкерлермен диалог құрмайтыны анықталды. Аталған кемшіліктер көрсетілгеннен кейін ChatGPT мақалада талданған мәтінді жазып, оны 2026 жылғы 27 наурызда толық аяқтады. Бұл үдерісте жасанды интеллект мәтін құрастыру құралы ретінде қолданылды. Ал авторлар алынған нәтижелерді сараптап, жүйеледі және ғылыми тұрғыдан түсіндіру жұмыстарын жүргізді.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Орхон жазба ескерткіштері В. Томсен, В.В. Радлов, Г. Рамстедт, Дж. Клосон, П.М. Мелиоранский, А.Н. Самойлович, С.Е. Малов, С.Г. Кляшторный, А.М. Щербак, Д.Д. Васильев, И.В. Стеблева, Ғ. Айдаров, Ғ.Мұсабаев, А.С. Аманжолов, М. Жолдасбеков, Қ. Өмірәлиев, Н.Г. Шаймердинова, О. Бекжан, Қ. Сартқожаұлы, А.Дж. Эмре, М. Эргин, О. Серткай, Т. Текин, Т. Гюленсой және т.б. ғалымдар тарапынан түрлі қырынан зерттелген және зерттелуде. Дегенмен көне түркі ескерткіштері мәтіндерін қайта жазуда жасанды интеллект қолданылмаған. Аталмыш зерттеу жұмысы әдебиетте заманауи технологияларды қолдануымен өзекті.

Түркітану саласында Орхон ескерткіштері негізінен тіл және тарих тұрғысынан зерттелгенімен, осы жазбалардың қазіргі көркем мәтіндерде қайта жазылуы, түрленуі немесе интермәтіндік сілтемелер арқылы қолданылуы жеке зерттеуді талап етеді. Бұл сала аса кең корпус қалыптастырмағанымен, қолда бар мысалдар Орхон мұрасының қазіргі түркі әдебиетінде үш негізгі деңгейде игерілгенін көрсетеді: жазбалардың тікелей баяндау нысанына айналуы, ескерткіштерде аты аталған тарихи тұлғалардың роман кейіпкерлеріне айналуы және Орхон дискурсының өлең мен романда дәйексөз, ишара немесе стильдік мұрагерлік арқылы қайта айналымға түсуі. Осы тұрғыдан алғанда Тұрсынхан Зәкенұлының Мәңгітас романы, Несіпбек Айтұлының Күлтегіннің көктасы өлеңі, Баянғали Әлімжановтың Қазақ пен Қазанат өлеңі, Ғалым Әріптің Түркі дүниесіне тіл қату атты өлеңі және түрік әдебиетінен Ахмет Хикмет Мүфтіұғлының Gönül Hanım (Гөнүл ханым) романы, Абдуллах Зия Козаноғлының Gültekin: Orhun Barkı Kahramanı (Гүлтекин: Орхон Баркы батыры) атты шығармасы, Фазыл Ахмет Бахадырдың Tarih Türkçe Konuşur (Тарих түрікше сөйлейді) өлеңі және Метин Саваштың романдары бір шеңберде, бірақ әртүрлі деңгейде қарастырылатын негізгі үлгілер болып табылады.

Жасанды интеллекттің көркем мәтін жазу мәселесі соңғы жылдары, әсіресе поэзия, әңгіме және шығармашылық жазу аясында айқын зерттеу нысанына айналууда. Бұл бағыттағы еңбектер, бір жағынан, жасанды интеллект негізіндегі поэзияны тіл, форма, техника және бағалау өлшемдері тұрғысынан жіктеуге ұмтылса, екінші жағынан, өндіргіш тілдік модельдердің көркем проза жазу үдерісінде адам автормен қандай деңгейде өзара әрекетке түсетінін қарастырады. Хуго Гончало Оливейраның поэзия генерациясына арналған еңбегі компьютерлік поэзияның табиғи тіл мен креативтілік салаларында дербес зерттеу саласына айналғанын көрсетеді. Элизабет Кларк және оның әріптестері “machine-in-the-loop” тәсіліне негізделген еңбегінде жасанды интеллекттің шығармашылық жазу барысында ұсыныс беруші серіктес ретінде қызмет ете алатынын дәлелдейді. Алекс Калдервуд және әріптестерінің романистермен бірлесіп жүргізген пайдаланушылық зерттеуі өндіргіш тілдік модельдердің, әсіресе көрініс, сипаттауды жетілдіру және балама баяндау үлгілерін ұсыну үдерістерінде шығармашылық құрал ретінде қолданылатынын айқындайды. Ал кейінгі теориялық пайымдауларда Францешелли мен Мусолеси ірі тілдік модельдердің креативтілігін жаңалық, құндылық және тосындық сияқты өлшемдер негізінде саралап, олардың көркем өндірістегі орнын тек техникалық емес, сонымен қатар эстетикалық әрі теориялық мәселе ретінде бағалайды. Осы тұрғыдан алғанда, жасанды интеллект арқылы көркем мәтін жасауға қатысты қалыптасқан әдебиет бұл технологиялардың тек мәтін өндіру мүмкіндігін ғана емес, сонымен бірге авторлық, креативтілік және қайта жазу ұғымдарын да жаңаша пайымдауды талап ететінін көрсетеді.

Қазақстандағы ғылыми әдебиетте жасанды интеллект пен әдебиет арасындағы байланысты тікелей қарастыратын зерттеу жұмыстарының саны әзірге шектеулі болғанымен, соңғы жылдары бұл бағыттың біртіндеп жандана бастағаны байқалады. Жасанды интеллектке қатысты ғылыми еңбектердің көбі цифрландырудың әдеби санаға ықпалы, әдеби шығармаларды зерттеуде инновациялық технологияларды пайдалану тәрізді тақырыптарға арналған. М.Қ. Шеңгелбай және әріптестері өз мақаласында жасанды интеллект арқылы жазылған мәтіндерге лексикалық, стилистикалық және синтаксистік талдау жасайды (Шеңгелбай және т.б., 2025). Сонымен қатар медиа және коммуникация саласындағы кей зерттеулер ChatGPT тәрізді инновациялық

технологиялардың әңгіме, өлең, сценарий тәрізді мәтіндерді өндіре алу мүмкіндігін талдап, жасанды интеллекттің көркем-публицистикалық жанрлардағы қызметін ғылыми айналымға енгізе бастады. Яғни, қазақстандық әдебиеттануда жасанды интеллект пен әдебиет байланысы санаулы еңбектерде болса да зерттелгенімен, Орхон ескерткіштерін жасанды интеллект арқылы қайта жазу тәрізді тікелей шығармашылық әрі интермәтіндік сипаттағы арнайы зерттеулердің жоқ екенін байқадық.

Түркиялық ғылыми айналымда жасанды интеллект арқылы көркем мәтін өндіру мәселесіне арналған зерттеу жұмыстары болғанымен, олар да әзірге шектеулі. Гүмүш пен Коджабыйык жасанды интеллекттің драма жазу саласына ықпалын талдап, оның шығармашылық жазу үдерісіндегі трансформациялық рөлін қарастырады. Тунч ChatGPT мысалында жасанды интеллекттің өлең жазу қабілетін тәжірибелік тұрғыдан бағалаған. Ал Дойкун жасанды интеллект жазған өлеңдерді ақын-жыраулық дәстүрмен салыстыра отырып, формалық ұқсастықтары мен мағына, эмоциялық тереңдік арасындағы айырмашылықтарды анық көрсеткен. Бұл еңбектер түріктілді әдебиетте жасанды интеллекттің қолданылу мәселесінің зерттеу нысанына айналғанын дәлелдейді. Дей тұрғанмен Орхон ескерткіштерін жасанды интеллект арқылы қайта жазып, оны интермәтінділік теориясы тұрғысынан зерттеген жұмысты кездестіре алмадық.

Талдау

Күлтегін жазуы гипомәтін ретінде. Күлтегін жазуы Батыс Түрік қағанатының құрылуын және оның билеушілерінің өз елін сақтап қалу үшін жасаған әрекеттері мен күресін сипаттайды. Йоллығ Тегін жазған мәтін Білге қағанның атымен аталғанымен, негізінен Білге қағанның інісі Күлтегіннің өмірі, батырлығы және өлімі туралы баяндалады. Оқиға Білге қағанның таққа отыруынан басталады. Білге қаған бүкіл халқына: «Тыңдаңдар!» - деп үндейді. Өз мемлекетінің қарамағына енгізген аумақтарды атағаннан кейін Түрік қағаны мен оның халқы Өтүкен орманында тұруы керек екенін баса айтады. Қаған әскері атының тұяғы тиген жерлерді тізіп шығып, Өтүкен аймағынан артық отан жоқ екенін түсінгенін айтады. Мемлекетке ең қолайлы жер – Өтүкен. Содан кейін ол Табғашпен келісімге келгенін және Табғаштың дұшпанын тәтті сөздермен және жібек маталармен алдайтынын атап өтеді. Егер бұл айла-шарғыларға алданса, түрік халқының жойылып кететіні туралы қатаң ескертеді.

Білге қаған түрік халқының кейбір әлсіз тұстарын да сынға алады. Ол халық молшылықты сезінгеннен кейін абайсыз әрекет етіп, аштық пен жоқшылықты естен шығарып, қағанның сөзіне құлақ аспай әрекет еткендіктен әлсіреп, жауларынан жеңіледі дейді. Білге қаған өткен қателіктерден сабақ алу үшін осындай ескертулер жасаған соң Тәңірі жарылқап, бағы болғандықтан таққа отырғанын айта келе: «өлімші халықты тірілттім. Жалаңаш халықты тонды, кедей халықты бай қылдым. Аз халықты көп қылдым. Тату елге жақсылық қылдым» деп өз жетістіктерін баяндайды (Жолдасбеков, 2001: 63). Осыларды тізіп шыққаннан кейін, «Менің айтқанымда жалғандық бар ма?» деп сұрайды. Өзінің шындықты айтып тұрғанын және біреу басқаша айтса, сынға ашық екенін сенімді түрде айтады. Білге қаған мәтінде қолданылған бұл сұрақтар оның шешендік стилінің ерекшелігі. Білге қаған түркі көсемдеріне жүгініп, олардың мойынсұнуын талап етеді және мұның бәрін сабақ ретінде тасқа жазғанын баса айтады.

Жазудың шығыс жағында Білге қаған Тәңірі жер мен аспанды жаратқаннан кейін, адамзатты және оның ата-бабаларын жаратқанын, одан бұрын таққа Бумын қаған мен Істеми қаған отырғанын айтады. Олардың билігі кезінде еліне жаулардың көз тіккенін және ата-бабаларының мықты саясатының нәтижесінде жауларын тізе бүктіргенін жырлайды. Кейіннен келген надан билеушілердің табғаштықтардың алдауы мен арбауына ергенінің кесірінен халқы қиыншылыққа тап болып, түрік көсемдерінің «түрік» атауынан бас тартып, ерлердің құл, ал әйелдердің күң болғанын айтады. Соңында ол Көк Тәңірі мен жер-су рухтары түркі халқының жойылуына жол бермегенін, әкесі Елтеріс қаған мен анасы Елбілге Хатун тарихи сахнаға шығып, халықты құтқарғанын айтады. Тәңірінің көмегімен Елтеріс қағанның сарбаздары қасқырдай күшті, ал жау сарбаздары қойдай әлсіз болды. Қырық жеті рет әскер жіберіп, жиырма шайқас жүргізген Елтеріс қаған жауын жеңіп, түрік дәстүрлерін қайта жандандырғаннан кейін қайтыс болды (Жолдасбеков, 2005: 257).

Білге қаған түрік көсемдеріне үндеу тастап, тәубе етуге кеңес береді. Түрік тайпалары тәртіпсіз әрекет етіп, қағандарына бағынбаған надан бектердің қателіктері кесірінен ауыр жағдайға тап болды. Білге қағанның айтуынша, түркі халқының аты мен беделі жойылып кетпесін деп Тәңірі оны таққа отырғызды. Ол таққа отырғанда, халқының халі мүшкіл еді. Елінің жағдайын Білге қаған інісі Күлтегінмен кеңескенін айтады. Ата-бабалары қайта тірілген түрік халқы жойылып кетпеуі үшін екі ағайынды бірге күресуге бел буды, осы мақсатта күні-түні еңбек етті. Бірге табысқа жеткеннен кейін Білге қаған Күлтегіннің қайтыс болғанын айтады және оның жас кезінен бастап ерлік істерін баяндай бастайды. Күлтегін небәрі он алты жасында Оң билеушісінің жездесіне жаяу шабуыл жасап, оны өлтіріп, денесін қағанға ұсынады. Жиырма бір жасында Чача әскербасыға қарсы шайқасады. Сауытына жүзден астам жебе тигенімен аман қалып, ағасымен бірге жауды жояды. Жиырма алты жасында қырғыздарға қарсы жорыққа шығып, оларды ұйықтап жатқанда тұтқындатып, қырғыз қағанын өлтіреді. Сол жылы түргештерге қарсы жорыққа шығып, олардың қағанын жеңеді. Барлық түргештер Білге қағанға бағынады. Кейінірек, түргештер көтеріліс жасаған кезде, Күлтегін аз әскермен оларға қарсы шығып, тағы да жеңіске жетеді. Одан кейін қарлұқтарды жеңген Күлтегін көтерілісші оғыз тайпаларын да бағындырады. Жазба ескерткіште Білге қаған Күлтегін қатысып, батырлықпен шайқасқан барлық шайқастарды тізіп шығады. Күлтегін қайтыс болғаннан кейін, өлім туралы ойлана бастаған Білге қаған адам ажалды тіршілік иесі екенін және тек Тәңірі ғана өлмейтінін айтады. Көңіл айтуға келгендердің есімдерін атап, қайғысымен күресуге тырысқанын баяндайды.

«Тас көлеңкесі» хикаясы гипермәтін ретінде. Бұл зерттеуде ChatGPT жасанды интеллект бағдарламасы М. Жолдасбеков аударған Күлтегін ескерткішінің мәтініне негізделген «Тас көлеңкесі» атты әңгіме жасады. ChatGPT-ге Күлтегін жырын қайта жазу теориясына негізделген заманауи тілмен әңгіме жазуға тапсырма берілді. Әңгіменің бірінші бөлімі «Жазу оянғанда» деп аталады. Мұнда жазу мен ояну арасында байланыс орнайды, себебі жазулар жазба мәдениетінің бастамасы және түрік халқының оянуына қызмет етеді. Алғашқы екі абзац XIX ғасырдағы реалистердің роман, әңгімелері тәрізді егжей-тегжейлі суреттеулерден тұрады. Осы тұрғыдан алғанда жасанды интеллект мәтінді заманауи тілде жазу туралы команданы кеңістік элементі арқылы бастады деп айтуға болады. Өйткені кеңістікті адамның көз алдына сурет сияқты елестететіндей

егжей-тегжейлі сипаттамалар қазіргі заман әдеби мәтіндерінің ерекшелігі және Орхон жазуларында мұндай сипаттамалар жоқ. Алғашқы екі абзацта басым кездесетін сипаттамалық тәсілдің тағы бір ерекшелігі – мекеннің сипаттамасы мен адам психологиясы арасында байланыс орнатуында. Бұл заманауи роман мен әңгімелерге ғана тән ерекшелік:

Өтүкен түні адам жанын тітіркендіретін жасындай еді; дауысы естілмесе де, салмағы бар. Орман қараңғылықты жасырып қана қоймай, оны еселей түседі. Ағаш діңдері бейне бір мықты тіреудей аспанға қарай менмұндалап тұр. Ағаштарды үілдей аралаған жел ешкімнің көзіне көрінбейтін бірдеңені – айтылмай қалған сөздерді арқалап жүргендей.

Мұнда Өтүкендегі түн «жасынға» ұқсайды, түнді билейтін қараңғылық сезімін баса көрсетеді. Тыныштық орнағанымен, адамдардың ішкі әлемін көрсететін салмақ сезіледі. Орман тығыз ағаштардан тұратындықтан, түн бұрыннан бар қараңғылықты одан әрі күшейтеді. Дегенмен, баяндаушы мұны «қараңғылықты күшейтетін орман» деп сипаттайды. Мұнда Күлтегінді жоқтаған халқының өліммен бетпе-бет келген кездегі қараңғылықты сезінгенін табиғат арқылы көрсеткен. «Айтылмаған сөздерді» арқалап жүрген жел Күлтегін қайтыс болғаннан кейін бұл сөздерді тасқа жазып қоятын Білге қағанның хабаршысы тәрізді. Тарихи мәні бар сөздер жазылатынын сезген жел оларды жеткізу арқылы ұлы мақсатқа қызмет етеді. Әңгіменің екінші абзацындағы оттың сипаттамасы Білге қағанның ішкі әлемін айқынырақ көрсетеді:

От тек отынды ғана емес, уақытты да шетінен жалмап жатты. Жалын биіктеген сайын көлеңкелер ұзарып, ұзарған сайын адамның жүзі екіге бөлінетіндей: бір жағы қаған, бір жағы жетім. Отқа қарама-қарсы Білге қаған отыр. Отыр-ау, бірақ отырған жері тақ емес, сынақ секілді. Тізесінің үстінде көрінбейтін бір жүк бар еді; салмағы тастан да ауыр.

Мұнда от жалмап жатқан уақыт Күлтегін жырындағы Білге қағанның уақыт тек Тәңірді ғана жеңе алмайтынын түсінетін жолдарына меңзейтін сияқты. Інісінен айырылған Білге қаған өз ішінде алаулап жатқан өлім оты да уақытты жалмап, оны және жақындарын өлімге бір табан жақындатып жатқанын сезінеді. Білдей қаған болғанымен жетімсіреп қалады. Білге қаған пенде ретінде інісінен айырылудың қайғысы мен билеуші ретінде халқының алдындағы жауапкершілік тәрізді екі от арасында қалып қойғандай. Қағанның тізесіндегі көрінбейтін ауыр жүк, тастадан да ауыр, халықтың болашағы үшін тастарға жазылатын сөздердің маңыздылығын білдіреді. Білге қаған сияқты билеуші үшін бұл маңызды үндеуді халыққа дұрыс жеткізу және халықтың болашағын сақтайтындай мәтін жазу – тарихи жауапкершілік. Білге қағанның ішкі әлемі туралы түсінік беретін бұл суреттеу түпнұсқа жазбада кездеспейтін заманауи үзінді. Басқаша айтқанда, жасанды интеллект, заманауи мәтін жазу нұсқаулығының талабы бойынша, Білге қағанды жай ғана мәтін авторынан ішкі тереңдігі бар кейіпкерге айналдыруға тырысты.

Әңгіменің назар аударарлық тұсы – ескерткіштерде болмаған диалог техникасы. Күлтегін ескерткішін жазған Йоллығ Тегін әңгімеде тірі кейіпкерге айналады, ал оның Білге қағанмен арасындағы диалогтары баяндау құрылымы тұрғысынан маңызды хабарламалар жеткізеді. Білге қаған Йоллығ Тегінге Күлтегін жазбасын жазуды бұйырады. Ол тарихи оқиғалар ғасырлардан ғасырларға жетуі үшін тасқа жазудың маңыздылығын айтады. Қаған: «жазу былғарыда ұйықтайды, таста оянады», - дейді. Осы кезде мемлекет қайраткері дана Тоныкөк: «Тас оянғанда, халық ұйықтай алмайды», - деп

әңгімеге араласады. Бұл халықты оятуға бағытталған жазбалар екені баса айтылады. Жазу жазылса, халық ешқашан надандықпен ұйықтай алмайды. Өйткені шындықты білетін тас оған жол бермейді. Өзіне осындай жауапкершілігі мол, маңызды міндеттің жүктелгенін түсінген Йоллығ Тегін қате жіберіп алудан қорқып, толқып, дірілдей бастайды. «Йоллығтың тамағы құрғап қалды. Сол сәтте ол тек жолма-жол жазу емес, бүкіл халықтың болмысын тасқа түсіру керектігін ұқты. Білімім жете ме? Өмірім жете ме?» деген жолдар Йоллығ Тегіннің халықтың өткені мен болашақ тағдырын жазатынын түсінген кездегі ішкі қақтығысын көрсетеді.

Тасты оюға шеберлер келеді. Шатырынан шыққан Білге қағанның тастарды көру сәті маңызды. «Түн. Өтүкеннің суығынан олардың ауызынан бу шығуда. Тастарға ай сәулесі шағылысады. Әр тастан көлеңке түсіп тұр. Көлеңкелер тастың өзі емес, өткеннің жалғасы сияқты көрінді» деген сөйлемдер тастың тарих пен естеліктерді сақтаудағы рөлін көрсетеді. Білге қаған таспен алғашқы кездесуінде суықты сезініп, «тас жалғанды жақтырмайды» деп, жазбаның дәлдігі тарихи жауапкершілік екенін баса айтады. Тасқа ерекше мағына беріп, оны былғарыдан артық көруін түркілердің өмір салтымен байланыстыруға болады. Түптеп келгенде, қаған тасты дана, әрі асыл көріп бағалап отыр. Сонымен қатар жазбаларда жиі айтылатын табғаштың тәтті сөздері бар. Әңгімеде Тоныкөк уәзір: «тәтті сөздер көбіне өтірік болады» дейді. Халықтың өтірікке алданып қалмауын ескерту үшін жазылған сөздер, әрине, жалғаннан ада болуы керек. «Білге қаған «Күлтегін» деп тасқа қашалатын алғашқы сөзді айта бастағанда, жел тоқтап, орман тыншиды. Тас шынымен де Білге қағанды тыңдайтын сияқты». Мұнда сөздің күшіне табиғаттың да тоқтайтынын көреміз. Тоныкөк жазбаның маңыздылығын көрсету үшін Йоллығ Тегінге: «Қаған үнсіз қалса да, тас үнсіз қалмасын», - дейді. «Сол түні бірінші жол тек тасқа ғана емес, сонымен қатар уақытқа да түсті» деген сөйлем Тәңірден басқа уақытқа қарсы тұра алатын тағы бір болмыс бар екенін білдіруді мақсат етеді. Ол – жазу.

«Аза шатыры» деп аталатын әңгіменің екінші бөлімі жақын адамынан айырылған пенде ретінде жұбатуға мұқтаждық пен қаған ретінде халқының алдындағы жауапкершілік арасындағы қақтығысты баяндайды.

Аза шатыры тігілгенде, от жағылмады. Білге қаған от жанғанын қаламады. Жалынның жарығынан көз жасы көрініп қалатындықтан емес, жалын адамды жұбататындай көрінгендіктен. Ол жұбатуға көнбеді. Жұбаныш тәтті сөз секілді еді. Ал тәтті сөздің ақыры құлдыққа апарды.

Мұнда інісінің өлім қайғысын жеңілдету үшін болса да, тәтті сөздерден жұбаныш табудан бас тартатын қырағы қағанның бейнесі келтірілген. Өйткені табғашқа тәуелді болмау үшін тәтті сөздерге алданбау керек. Ханның аза шатырындағы көңіл-күйін ішкі талдау арқылы сипаттайтын абзац оқиғаның заманауи қырын ашу үшін ерекше назар аудартады:

Білге орданың ортасында отыр. Отырған жері таққа ұқсамайды. Тізесінің үстінде бір тау бар еді. Тау көрінбегенімен, салмағы жүзіне әжім ізін салуда. Қағандар қартайғанда кәрі көрінеді деп ойлайды; сол күні Білге қартаймады. Ол жетімсіреп қалды.

Аза шатыры тігілген кезде, Йоллығ Тегін Білге қағанға жақындап, жазуды жалғастыра ма деп сұрады. Білге қаған: «Бүгін жазбаймыз», - деп жауап берді. Бұған Йоллығ Тегін: «Тас күте алады, бірақ халық...» - деп халықтың қажеттіліктерін кейінге қалдыруға болмайтынын меңзеді. Осы сәтте Білге қаған өзінің тек билеуші ғана емес, сонымен

қатар азап шегетін пенде екенін есіне алды. «Халық... Халық енді тек қауымдастықтың атауы емес; олар адамның мойнына артылған жүк сияқты» деген сөйлем осы жағдайды білдіреді. Сыртта жиналған халық Білге қағанның сөзін күтеді, бірақ ханның бірдеңе деуге шамасы жоқ. Осы кезде уәзір Тоныкөк жазудың маңыздылығына тоқталып: «Тас ханның тіліне айналады», – деді.

Әңгіменің «Жібек дауысы» деп аталатын үшінші бөлімінде табғаштың жауларын алдау үшін қолданатын жібек мата туралы айтылады. Көңіл айту үшін табғаштардан келген дипломатиялық делегация сыйлыққа жібек маталар салынған сандық әкеледі:

Олардың ала келгендері әуелі көздің жауын алды: жұп-жұқа маталар, жарқыраған жіптер, шағын сандықтар, жылтыр қобдишалар... Ал иісі ше? Табғаштың иісі... Бейне бір өзге дүниенің иісіндей... Бұл иістің астарында қауіп жатқан еді.

Елші Табғаш императорының сәлемін Білге қағанға жеткізеді де достық қарым-қатынасты нығайту үшін сыйлықтар әкелгенін айтады. Білге қаған: «достық сыйлықтармен өлшенбейді», – деп жауап береді. Елші сыйлық жүректерді жұмсартып, достыққа негіз болады деп тұжырымдайды. Сонда әңгімеге Тоныкөк араласып: «жүрек жұмсарса, әдет-ғұрып жұмсарады. Әдет-ғұрып жұмсарса, мемлекет ыдырайды», – дейді. Мұнда елшімен диалог арқылы жазбадағы жібек матаға баса назар аударылады. «Жібек: «кел», – деді. Ол: «қолыңды тигіз», – деді. Ол: «ұмыт», – деді» деген сынды сөздер дүниеқұмарлықтың адамдарды қалай адастыратынын көрсетеді. Ақырында Білге қаған сыйлықты қабылдамайды.

Әңгімеде ұмыту мен есте сақтаудың арасындағы қарама-қайшылық жиі, баса айтылады. Ұмыту халықтың немқұрайдылыққа түсуін білдіреді. Ескерткішті тасқа жазудың мақсаты – келер ұрпақты өткенін ұмытудан қорғап, тарихты еске сақтауын қамтамасыз ету. Мәтінді айтып жатқанда, Білге қаған көзін жұмып, Күлтегін шайқасының кей сәттерін еске түсіреді. Түпнұсқа жазбаларда қысқаша аталған бұл шайқастар жасанды интеллект арқылы батырлықтың егжей-тегжейлі көрінісі ретінде бейнеленген:

Ол таңда қар аспаннан емес, жерден көтеріліп жатқандай еді. Аттардың тұяғы қарды сабаған сайын аппақ қар аспанға ұшып, көз алдына шымылдықтай тұтылды. Күлтегін атының жалына жабыса түсті. Жүзі өзгермейтін адам дұшпанның есін кетіреді. Қылыштар сілтенді. Соғыс – жауынгер үшін үнсіз бір шешім сәті. Күлтегіннің қолы ауырламады. Оқ қарша борады. Түнерген аспан сондай қорқынышты еді. Күлтегін қорықпады.

Мұнда Күлтегін жазбасында айтылған батырдың бейнесі суреттеледі, оның сауытына қаншама жебе қадалса да аман қалады. Жүзінде қорқыныштың ізі жоқ Күлтегін жауына қыранша шүйлігеді, қарша бораған жебеден қорықпай, алға жылжи береді.

Әңгіменің соңында Білге Қаған жазбаны аяқтайды, бірақ Йоллығ Тегінге соңғы жолды айтпайды. Неліктен деп сұрағанда, ол: «уақыт қалғанын өзі толықтырады», – деп жауап береді. Бұл уақыттың ең жақсы баяндамашы екенін білдіреді. Бұл сондай-ақ мәтіннің ашық, үнемі толығып отыратынын, кейінгі ұрпаққа оны өз заманына сай талдауына мүмкіндік беретінін көрсетеді. Мәтінді осы тұрғыдан қарау, сөзсіз, заманауи тәсілдің нәтижесі. «Тас тағы да үнсіз қалды. Бірақ үнсіздік соңы емес. Сөздің басталатын жері – тастың үнсіздігі» деген сөз осы шындықты білдіреді. Әңгіме бұл әліпбимен таныс емес баланың ұзақ уақыттан кейін жазбаны табуымен аяқталады.

Ғасырлар өтті. Орман өзгерді, жолдар жоғалды, өзендер арнасын бұрды. Бірақ тас сол орнында қалды. Күндердің бір күнінде бір бала келді. Жолдардың үстімен саусақтарын жүгіртті. Әріптерді танымайды. Бірақ ырғақты сезді. Өйткені ырғақ тілден бұрын пайда болады.

«Тыңда...» деді ол.

Тас сынды, бірақ жойылмады. Жаңа бір кейіпке енді. Сөз осылай өмір сүреді.

Бұл жолдар тастың мағынасы әліпби мен тілден бұрын келетінін көрсетеді. Әңгіме ғасырлар өтсе де, жазулар өз тілін білмейтін балаларға әсер етіп, олардың ұлттық болмысын қалыптастыра алады деген оймен аяқталады.

Тоныкөк жазбалары және «Түнде ұйықтай алмайтын адам». Тоныкөк уәзірдің өзі жазған Тоныкөк жазбаларын түркі әдебиетіндегі ең көне өмірбаян ретінде қарастыруға болады. Сонымен қатар, тарихи оқиғаларды баяндайтындықтан, Тоныкөкті алғашқы тарихшы дей аламыз. Тоныкөк жазбаларына қарасақ, мәтіннің кіріспе, негізгі және қорытынды бөлімдерінен тұратын үйлесімді құрылымы бар екені айқын көрінеді. Бірінші жазбаның батыс бетінің басында Тоныкөк оқырманға өзін таныстырады. Ол Қытайда туғанын және сол жылдары түріктер табғаштарға бағынғанын айтады. Осы кезеңде түріктердің өте қиын жағдайда болғанын сипаттай отырып, Тоныкөк қағанын тастап кеткен түрік тайпаларының Тәңірінің жазасына ұшырағанын айтады. Саяси билікке және бірлікке бағынудың маңыздылығын атап өтеді. Содан кейін ол Құтлық Елтеріспен өзінің күш-жігерімен табғаштарға қарсы тәуелсіздік үшін күрес туралы айтып, жүргізілген жорықтарды баяндайды. Мәтіннің негізгі бөлімі Елтеріс қаған болғаннан кейін орнаған жаңа тәртіпті және одан кейінгі соғыстарды сипаттаудан басталады. Бұл бөлімде Тоныкөк пен Елтеріс қаған арасындағы ынтымақтастық, табғаштарды жеңгендері және түркі тайпалары арасындағы бірлік талқыланады (Айдаров, 1990: 93-95). Оңтүстік бетінде оғыздарға қарсы жорық және оғыздардың жеңілісі сипатталады. Жазудың шығыс бетінде түргеш және қырғыздар сияқты кейбір түркі тайпаларының жаугершілік әрекеттері айтылып, қырғыздарға қарсы жорық жоспары егжей-тегжейлі баяндалады. Солтүстік бетінде қырғыздармен соғыс туралы ақпарат берілген. Қырғыздар орналасқан аймаққа жетудегі қиындықтар, қатал табиғи жағдайлар, қырғыздарға қарсы түнгі шабуыл және жеңіс осы бөлімде сипатталған. Содан кейін түргештерге қарсы күрес баяндалады.

Екінші жазбаның батыс беті түргештер мен он оқ тайпаларымен шайқасар алдындағы сан жағынан аз болғандықтан туындаған мазасыздықты қалай жеңгендерін сипаттайды. Кей көсемдер шайқаста жеңіске жету мүмкін емес деп, кері қайтқылары келеді, бірақ Тоныкөк шайқасты Тәңірінің және қасиетті жер мен судың көмегімен жеңуге болады деп айтады. Тоныкөктің көсемдерді сендіргенін және шайқаста жеңіске жеткендері айтылады. Тоныкөк мәтінінде тәңіршілдікке баса назар аударатынын байқаймыз (Айдаров, 1990: 95-96). Жазбаның оңтүстік бетінде соғдылар мен маньчжурларға қарсы жорықтар мен жеңістер баяндалады. Жазбаның осы бетінің 48-жолынан бастап негізгі мәтіннің «қорытынды» бөлімі басталады. Бұл бөлімде Тоныкөк Елтеріс қаған мен Қапаған қаған кезеңдеріне жалпы баға береді. Бұл бағалаулар шығыс және солтүстік беттерде жалғасады, ал Тоныкөк өзінің жетістіктерімен мақтанады.

Дженгиз Аліылмаздың айтуынша, ескерткіштерде кездесетін метрикалық, кідірісті және аллегориялық сөз тіркестерді кейінірек «Манас» эпосы мен «Қорқыт ата кітабына»

бағыт берген және түркі тайпаларының эпикалық және халық ертегілері дәстүрінің негізін құраған алғашқы жазбаша үлгілер дей аламыз. Идиомаларға бай тілді қолдану жазба ескерткіштерге әдеби және философиялық тереңдік қосады (Alyılmaz, 2024: 384).

ChatGPT-ге F. Айдаров аударған мәтін беріліп, оны қайта жазуды сұрадық. Нәтижесінде жаңа әңгіме пайда болды. Бұл әңгімеде Тоныкөк реинкарнация сеніміне сәйкес қайта туады. Тоныкөк бірінші жақтан сөйлейді. ХХІ ғасырда қайта туылған Тоныкөк Орхон жазбаларында сипатталған кезең мен бүгінгі күнді салыстырады. Түркі қағанаты кезеңінде табғаштарға қарсы болған көтерілісші Тоныкөк бүгінде капитализм мен империализмге дұшпандықпен қарайды. Бірақ Тоныкөк түскен әлем Түркі қағанатынан мүлдем басқаша. Сюжетке негізделген әңгімеден гөрі жағдаяттық әңгімеге жақынырақ бұл мәтін Тоныкөктің екі өмірін салыстыруға негізделген және қазіргі әлемге сыни көзқарас ұсынады.

Әңгіме Тоныкөктің алғашқы өмірін баяндауынан басталады. Бұл бөлімде сол кезеңдегі отаршылдық державаларға қарсылықты көрсету үшін жібек маталары Орхон жазбаларына интермәтіндік сілтеме жасалады. «Мен топыраққа айналғаныммен, атым таста қалды» дейді ол тас ескерткішті көрсете. «Бірақ тас олар ойлағандай үнсіз емес», - деп қосады соңынан. Бұл жерде жазба мәтіндердің ғасырлар бойы түркі халықтарымен сөйлесіп, тарихтан сыр шерткенін меңзеп тұр. Қайта өмірге келген уәзір қазіргі заманға қатты таң қалады: «аттардың орнын машиналар, жарлықтардың орнын экрандар, ал сарайлардың орнын көк тіреген мұнаралар басыпты», - дейді. Ол көзін алғаш ашқанда ашық даладағы зеңгір көкті емес, «аппақ, суық, мінсіз төбені» көреді.

Тоныкөк модернизмнің «біртекті» аспектісін бірден байқайды. Бұрын адамдар айналасын жердің иісі, желдің бағыты мен құстардың ұшуы арқылы таныса, қазір бәрі бір-біріне қатты ұқсайды. Оны «бірдей қабырғалар, бірдей заттар, бірдей жарық, дыбыстар да бірдей. Адамдар әртүрлі қалаларда тұрғанымен, бірдей өмір сүреді. Олардың бет-әлпеті әртүрлі, бірақ айтатын сөздері бірдей» дегенінен байқаймыз. Мұнда кеңістік өзіндік ерекшелігі бар элемент болмақ түгілі, өзіндік ерекшелігінен де айырылған. Басқаша айтқанда бір жерді екіншісінен ажырататын ерекшеліктер, оған мағына беретін сипаттамалар мүлдем жоғалған.

Тоныкөк көшеге шыққанда Түркі қағанаты кезеңіндегі аштық, соғыс пен қорқыныш жоқ, алайда оның орнын мағынасыздық алмастырғанын байқайды. Көшеде адам толып жүргенімен, адам өмірінің мәні жоқ. Бәрі жүріп барады, бір жерге асығып барады, бірақ ешкім «шын мәнінде өз жолымен жүрмейді». Бұл өз болмысынан айырылған адамдардың трагедиясы. Капитализм бәрін заттандырып, өзіндік құндылық критерийлерін жасап, оларды абсолютті етеді. Тоныкөктің айтуынша, қазіргі заманғы адам өзін көрсетуге, ақшаға, билікке негізделген осындай жасанды құндылықтарға сәйкес өмірдің мәнін түсінуге тырысады. Нәтижесінде, өз құндылықтары жоқ, көзге түспей қалудан және басқалардың назарынан тыс қалудан қорқатын адамдар пайда болады.

Әңгіменің жалғасында капиталистік жүйе туралы бақылауларымен империализмді сынайды. «Мен бірінші күннен бастап-ақ түсіндім: соғыс аяқталмапты. Ол тек түрін өзгертіпті» деген сөйлемдер Тоныкөктің екінші өміріндегі сана-сезімінің биік екенін байқатады. Бұл қабілет оның бірінші өміріндегі даналықтың екінші өміріне генетикалық мұра ретінде берілгенін көрсетеді. Тоныкөк алдымен бірінші өмірінде куә болған табғаш империализмін былайша баяндайды:

Бір замандары табғаш бар еді. Өзі алыста жатса да, айла-шарғысымен іргеңе дейін сұғынатын алапат күш. Елшісін жіберіп, жібегін ұсынып, шен-шекпен тарататын; сені өзіне икемдеу үшін әуелі мақтап, көңіліңді аулайтын. Сосын тіліңе енеді. Содан соң санаңа ұялайды. Содан бір таңда ұйқыңнан оянып, өз ордаңда өмір сүріп жатырмын десең, бөтеннің жүйесіне құл болып қалғаныңды бір-ақ аңғарасың.

Өмірге екінші рет келген кезіндегі кездескен жүйе туралы бақылауларын былайша баяндайды:

Бұл дәуірде де дәл сол сұрқиялық бар екен. Бірақ әлдеқайда жымысқы әрі шебер. Енді ешкім босағаңа елші жібермейді. Өйткені дұшпан шаңырағыңның астына, төріңе жайғасып алған екен. Балалар соның әнімен есейіп, жастар соның табыс туралы ертегілеріне иланып, қариялар соның орнатқан жүйесін бұлжымас тағдыр деп ұғады. Енді ешкім жібекке алданбайды; одан да көз қарықтырар нәрселерге арбалады: жайлылыққа, жылдамдыққа, тұтынушылыққа, мансапқа, көзге түсу құмарлығына және «таңдау еркіндігі» деген алдамшы елеске.

Бұл сөйлемдер қазіргі дәуірдегі мәдени империализмнің тиімділігін көрсетеді. Ыңғайлылыққа, жылдамдыққа, тұтынуға, мансапқа және көзге түсуге деген ұмтылыс қанау құралына айналды. «Табғаштар қайта оралыпты. Бірақ бұл жолы мемлекет ретінде емес, жүйе ретінде» деген сөздер мәселенің жаһандық жүйелік мәселе екенін көрсетеді. Бұл әлемге Тоныкөк бөтен еді. Ол ешкімді өзінің Тоныкөк екеніне сендіре алмайды. Өйткені қазіргі заманғы адам өткен заманның даналарына сенбейтін еді. Адам өзіне тиесілі дүниені сақтап қала алса ғана адам болып саналады. «Халық – өз өткенін есте сақтай алып қалса ғана халық боп саналады. Ол империялық тәртіптен шындықты айыра алса ғана аман қалады» деген сөйлемдер Тоныкөктің ұлттық жадты сақтау осы жүйедегі империализмге қарсы тұрудың алғышарты деген көзқарасын білдіреді.

Нәтижелер

Зерттеу нәтижесінде жасанды интеллекттің Күлтегін және Тоныкөк жазбаларының мазмұндық өзегін сақтай отырып қайта жазу қабілетіне ие екені анықталды. Дегенмен ол мәтіндердің көркемдік құрылымы мен баяндау тәсілін өзгертеді. Күлтегін ескеркішін қайта жазу барысында үндеу және риторикалық сипаттағы мәтін заманауи әңгімеге айналлы. Әңгімеде диалог, кейіпкерді даралау, сахналық сипаттау және психологиялық талдау элементтері күшейтілгені байқалды. Нәтижесінде түпнұсқада негізінен тарихи және саяси сипатта көрінетін Білге қаған бейнесі қайта жазылған мәтінде ішкі қайшылығы, қайғысы мен жауапкершілігі терең ашылған әдеби кейіпкер ретінде көрініс тапты. Сонымен қатар тас, жел, ұйқы және жібек секілді түпнұсқадағы негізгі мотивтердің жаңа мәтінде метафоралық қызметі кеңейіп, олардың ұлттық жад, рухани әлсіреу, алдану қаупі және бұқаралық көңіл-күй сияқты ұғымдарды білдіру үшін пайдаланылғаны айқындалды.

Тоныкөк ескерткішін қайта жазу нәтижесінде тарихи мәтіннің идеялық өзегі қазіргі заман кеңістігіне көшіріліп, империалистік-капиталистік жүйені, рухани жатсыну мен ұлттық сананың әлсіреуін сынайтын көркем мәтінге айналды. Бұл мәтінде Тоныкөк уәзірдің тұлғасы тек тарихи қайраткер ретінде емес, өткен мен бүгінгі күннің арасын жалғастырушы кейіпкер ретінде берілген. Зерттеу жұмысының нәтижесінде жасанды

интеллекттің Орхон мәтіндеріндегі негізгі идеяларды сақтай отырып, оларды бүгінгі әдеби танымға жақындататын тарихи, ұлттық жадты заманауи формада жандандыратын метамәтіндер тудыра алатыны анықталды. Алайда талдау барысында бұл мәтіндердің кей тұстарында табиғи тілден алшақтап, қазақ әдеби тілінің нормаларына сай келмейтін «аза шатыры, жетім қаған, жазу былғарыда ұйықтайды, таста оянады» деген сынды тіркестер де жазылғаны байқалды. Мұндай жағдайда жасанды интеллектке нұсқауды өзгертіп, анық, әрі дәл промттар беру арқылы мәтін түзетілді. Дегенмен бұл мәтіндерді көркем әдебиет үлгілеріне жатқыза алмаймыз, өйткені тілі қарапайым, қысқа сөйлемдермен жазылған және күрделі құрылымдар, метафоралар мен нақыл сөздер аз қолданылады.

Қорытынды

Классикалық мәтінді өз заманының талаптарына сәйкес қайта пайымдап, қайта жазу үдерісі әдебиетімізде бұрыннан болғанын білеміз. Мақаламызда жасанды интеллекттің Орхон ескерткіштерінің түпнұсқа мәтіндерінің негізгі идеяларын сақтай отырып, заманауи баяндау тәсілдері арқылы кеңейтіп, жаңа интерпретациялық кеңістік қалыптастырып қайта жазу қабілетіне ие екенін анықтадық.

Күлтегін жырын қайта жазу барысында риторикалық стильге негізделген түпнұсқа мәтіннің орнына кейіпкерлер жүйесі, сахналық сипаттау және диалог элементтері бар баяндау мәтіні пайда болады. Бұл өзгеріс мәтіннің құрылымын ғана емес, оның қабылдану сипатын да өзгертеді. Сонымен қатар, жасанды интеллект мәтнінде кейіпкерлердің ішкі психологиялық күйі айқын көрсетіледі. Осы арқылы тарихи тұлғалар жаңа қырынан, пендеге тән сезімдерге ие, ішкі қайшылықтарға толы кейіпкерлер ретінде бейнеленеді. Мотивтер жүйесі де қайта құрылып, тас, жел, ұйқы және жібек мата сияқты элементтер метафоралық деңгейде кеңейтіледі. Бұл мотивтер мәтіннің идеялық мазмұнын тереңдетіп, оны қазіргі заман контекстінде қайта түсіндіруге мүмкіндік береді.

Тоныкөк мәтінінің қайта жазылуы да ұқсас бағытта жүзеге асады. Мұнда мәтін қазіргі әлем мен империалистік жүйеге бағытталған сынмен толықтырылады. Тарихи жадты сақтау идеясы қазіргі адамның рухани күйреуіне қарсы ұсынылатын негізгі құрал ретінде беріледі. Осылайша, қайта жазылған мәтіндер тарихи мұраны заманауи мәселелермен байланыстыратын көпқабатты метамәтіндерге айналады.

Әдебиет

Айдаров Ғ., 1990. Орхон ескерткішінің тексі. Алматы: Ғылым. 220 б.

Бахтин М.М., 2024. Проблемы поэтики Достоевского. Москва. Издательство АСТ. 442 с.

Жолдасбеков М., 2001. Орхон ескерткіштері [Мәтін]. Астана: Фолиант. 172 б.

Жолдасбеков М., Сартқожаұлы Қ. 2005. Орхон ескерткіштерінің толық атласы. Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Еуразия гуманитарлық зерттеу орталығы. Астана: Күлтегін. 360 б.

Кристева Ю., 1993. Бахтин, слово, диалог и роман. Перевод Г.К.Косиков. Диалог. Карнавал. Хронотоп. № 4. С. 427-457.

Кудайберген А.Т., Ибраева А.Д., 2025. Интермәтін поэтикасының көркем мәтіндегі қызметі. Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. Филология сериясы, 4(94). Б. 81–87.

Темирболат А., 2025. Инновационные технологии изучения литературы. Керуен, 87(2). С. 49–66. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.2-03>

Akbulut G., 2009. Metinlerarası ilişkiler bağlamında Dünün Ferdâ'sından Günün Ferdâ'sına bir bakış. *Turkish Studies*, 4(1-I). S. 735–759.

Aktulum K., 2000. Metinlerarası ilişkiler. Ankara: Öteki Yayınevi. 240 s.

Alyılmaz C., 2024. Bilge Tonyukuk yazıtları. Ankara: TDK Yayınları. 432 s.

Bulut F., 2018. Metinlerarasılık kavramının kuramsal çerçevesi. *Edebi Eleştiri Dergisi*, 2(1). S. 1–19.

Calderwood A., Qiu V., Gero K.I., & Chilton L.B., 2020. How novelists use generative language models: An exploratory user study. In *Proceedings of the IUI '20 Workshop on Human-AI Co-Creation with Generative Models*.

Clark E., Ross A.S., Tan C., Ji Y., & Smith N.A., 2018. Creative writing with a machine in the loop: Case studies on slogans and stories. In *Proceedings of the 23rd International Conference on Intelligent User Interfaces*. P. 329–340.

Doykun S., 2025. Yapay zekâ ve âşık şiiri: Âşık Veysel ile Âşık Kodhanî karşılaştırması. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*. P. 100–118. <https://doi.org/10.30783/nevsosbilen.1742514>

Ercilasun A.B., 2016. Türk kağanlığı ve Türk Bengü taşları. İstanbul: Dergâh Yayınları. 728 s.

Eren-Soysal E., 2022. André Lefevere'nin yeniden yazma kavramı bağlamında Nizâmî Gencevî'nin Leyla ile Mecnun adlı mesnevisinin çevirilerinin değerlendirilmesi. *SEFAD*, 48. P. 1–20.

Ergin M., 2003. Orhun abideleri. İstanbul: Boğaziçi Yayınları. 304 s.

Franceschelli G., Musolesi M., 2025. On the creativity of large language models. *AI & Society*. <https://doi.org/10.1007/s00146-024-02127-3>

Gökalp-Alpaslan, G. 2007. Metinlerarası ilişkiler ve Gılgamış destanının çağdaş yorumları. İstanbul: Multilingual Yayınları. 248 s.

Gülensoy T., 1994. Göktürk anıtlarının Altayistik açısından değerlendirilmesi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 38. P. 41–53.

Gümüş Y.E., Kocabıyık Y., 2023. Yapay zekâ teknolojisi yaratıcı yazarlığa karşı: Dijital çağda yaratıcı yazarlığın dönüşümü. *Türk Çevrimiçi Tasarım Sanatı ve İletişim Dergisi*, 13(4). P. 1178–1191.

Köker S., 2016. Edebiyat-sinema ilişkisi bağlamında Köfte Yağmuru filminin yeniden yazmak ve metinlerarasılık yöntemine göre çözümlenmesi. *Journal of International Social Research*, 9(42). S. 275–288.

Köktürk Ş., 2007. Mustafa Necati Sepetçioğlu'nun Yaratılış ve Türeyiş Destanı'nda yeniden yazma ve edebî dönüştürüm (metinlerarası ilişkiler). *Erdem*, 49. S. 267–288.

Kozanoğlu A.Z., 2018. Gültekin. İstanbul: Bilge Kültür Sanat. 160 s.

Müftüoğlu A.H., 2021. Gönül Hanım. İstanbul: Ötüken Neşriyat. 128 s.

Oliveira H.G., 2017. A survey on intelligent poetry generation: Languages, features, techniques, reutilisation and evaluation. In *Proceedings of the 10th International Conference on Natural Language Generation*. P. 11–20.

OpenAI, 2025. <https://chatgpt.com/> (Accessed at: 26.03.2026).

Sertkaya O.F., 1988. Tonyukuk kitâbesinin ikinci taşının doğu yüzü hakkında bazı yeni görüşler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 34. P. 59–63.

Tekin T., 2017. *Orhun yazıtları*. Ankara: Bilgesu Yayıncılık. 224 s.

Tunç G., 2025. Yapay zekâ şiir yazabilir mi? ChatGPT örneğinde yapay zekânın şiir yazma kabiliyetinin incelenmesi. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 9(2). P. 930–951. <https://doi.org/10.34083/akaded.1708572>

Türkdoğan M., 2007. Rasim Özdenören'in "Kuyu" öyküsünde metinlerarası ilişkiler. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 35. P. 167–189.

Reference

Aidarov G., 1990. Orhon eskertkişinin teksii [The inscription of the Orkhon monument]. *Almaty: Gylm.* 220 p. [in Kazakh].

Bakhtin M.M., 2024. Problemy poetiki Dostoevskogo [Problems of Dostoevsky's Poetics]. Moscow: Izdatel'stvo AST. 442 p. [in Russian].

Zholdasbekov M., 2001. Orhon eskertkishti [Matin] [Orkhon monuments [Text]]. Astana: Foliant. 172 p. [in Kazakh].

Zholdasbekov M., Sartqozhauly Q., 2005. Orhon eskertkishterinin tolyq atlası. L.N.Gumilev atyndagy Euraziya ulttyq universiteti, Euraziya gumanitarlyq zertteu ortalygy [Complete Atlas of Orkhon Monuments. L.N. Gumilyov Eurasian National University, Eurasian Center for Humanitarian Research]. Astana: Kultegin. 360 p. [in Kazakh].

Kristeva Yu., 1993. Bakhtin, slovo, dialog i roman. Perevod G.K. Kosikov. Dialog. Karnaval. Khronotop [Bakhtin, Word, Dialogue and the Novel. Translation by G.K. Kosikov. Dialogue. Carnival. Chronotope]. No. 4. P. 427–457. [in Russian].

Kudaybergen A.T., Ibraeva A.D., 2025. Intermetin poetikasının körkem mätingi qızmeti. Abay atındagy QazUPU habarşısı [The function of intertextual poetics in a literary text. Bulletin of Abai KazNPU]. *Filologiya seriyası*, 4(94). P. 81–87. [in Kazakh].

Temirbolat A., 2025. Innovatsionnye tekhnologii izucheniya literatury [Innovative technologies for studying literature]. *Keruen*, 87(2). P. 49–66. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.2-03> [in Russian].

Akbulut G., 2009. Metinlerarası ilişkiler bağlamında Dünün Ferdâ'sından Günün Ferdâ'sına bir bakış [A Look from Yesterday's Ferdâ to Today's Ferdâ in the Context of Intertextual Relations]. *Turkish Studies*, 4(1-I). P. 735–759. [in Turkish].

Aktulum K., 2000. Metinlerarası ilişkiler [Intertextual relations]. Ankara: Öteki Yayınevi. 240 p. [in Turkish].

Alyılmaz C., 2024. Bilge Tonyukuk yazıtları [Bilge Tonyukuk inscriptions]. Ankara: TDK Yayınları. 432 p. [in Turkish].

Bulut F., 2018. Metinlerarasılık kavramının kuramsal çerçevesi [The theoretical framework of the concept of intertextuality]. *Edebi Eleştiri Dergisi*, 2(1). P. 1–19. [in Turkish].

Calderwood A., Qiu V., Gero K. I., & Chilton L.B., 2020. How novelists use generative language models: An exploratory user study. In *Proceedings of the IUI '20 Workshop on Human-AI Co-Creation with Generative Models*.

Clark E., Ross A.S., Tan C., Ji Y., & Smith N.A., 2018. Creative writing with a machine in the loop: Case studies on slogans and stories. In *Proceedings of the 23rd International Conference on Intelligent User Interfaces*. P. 329–340.

Doykun S., 2025. Yapay zekâ ve âşık şiiri: Âşık Veysel ile Âşık Kodhanî karşılaştırması [Artificial Intelligence and Ashik Poetry: A Comparison of Ashik Veysel and Ashik Kodhanî]. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi. P. 100–118. <https://doi.org/10.30783/nevsosbilen.1742514> [in Turkish].

Ercilasun A.B., 2016. Türk kağanlığı ve Türk Bengü taşları [Turkic khaganate and Turkic Bengü stones]. İstanbul: Dergâh Yayınları. 728 p. [in Turkish].

Eren-Soysal E., 2022. André Lefevere'nin yeniden yazma kavramı bağlamında Nizâmî Gencevî'nin Leyla ile Mecnun adlı mesnevisinin çevirilerinin değerlendirilmesi [Evaluation of the translations of Nizami Ganjavi's masnavi Leyla and Majnun in the context of André Lefevere's concept of rewriting]. SEFAD, 48. P. 1–20. [in Turkish].

Ergin M., 2003. Orhun abideleri [Orkhon monuments]. İstanbul: Boğaziçi Yayınları. 304 p. [in Turkish].

Franceschelli G., Musolesi M., 2025. On the creativity of large language models. AI & Society. <https://doi.org/10.1007/s00146-024-02127-3>

Gökalp-Alpaslan G., 2007. Metinlerarası ilişkiler ve Gılgamış destanının çağdaş yorumları [Intertextual relations and contemporary interpretations of the Epic of Gilgamesh]. İstanbul: Multilingual Yayınları. 248 p. [in Turkish].

Gülensoy T., 1994. Göktürk anıtlarının Altayistik açısından değerlendirilmesi [Evaluation of Göktürk monuments from an Altaic perspective]. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten, 38. P. 41–53. [in Turkish].

Gümüüş Y.E., Kocabıyık Y., 2023. Yapay zekâ teknolojisi yaratıcı yazarlığa karşı: Dijital çağda yaratıcı yazarlığın dönüşümü [Artificial Intelligence Technology vs. Creative Writing: The Transformation of Creative Writing in the Digital Age]. Türk Çevrimiçi Tasarım Sanatı ve İletişim Dergisi, 13(4). P. 1178–1191. [in Turkish].

Köker S., 2016. Edebiyat-sinema ilişkisi bağlamında Köfte Yağmuru filminin yeniden yazmak ve metinlerarasılık yöntemine göre çözümlemesi [Rewriting the film Köfte Yağmuru and analyzing it according to the intertextuality method in the context of literature-cinema relationship]. Journal of International Social Research, 9(42). P. 275–288. [in Turkish].

Köktürk Ş., 2007. Mustafa Necati Sepetçioğlu'nun Yaratılış ve Türeyiş Destanı'nda yeniden yazma ve edebî dönüştürüm (metinlerarası ilişkiler) [Rewriting and Literary Transformation (Intertextuality) in Mustafa Necati Sepetçioğlu's Epic of Creation and Origin]. Erdem, 49. P. 267–288. [in Turkish].

Kozanoğlu A.Z., 2018. Gültekin [Gultekin]. İstanbul: Bilge Kültür Sanat. 160 p. [in Turkish].

Müftüoğlu A.H., 2021. Gönül Hanım [Gonul Hanım]. İstanbul: Ötüken Neşriyat. 128 p. [in Turkish].

Oliveira H.G., 2017. A survey on intelligent poetry generation: Languages, features, techniques, reutilisation and evaluation. In Proceedings of the 10th International Conference on Natural Language Generation. P. 11–20.

OpenAI, 2026. <https://chatgpt.com/> (Accessed at: 26.03.2026).

Sertkaya O.F., 1988. Tonyukuk kitâbesinin ikinci taşının doğu yüzü hakkında bazı yeni görüşler [Some new views on the east face of the second stone of the Tonyukuk inscription]. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten, 34. P. 59–63. [in Turkish].

Tekin T., 2017. Orhun yazıtları [Orkhon inscriptions]. Ankara: Bilgesu Yayıncılık. 224 p. [in Turkish].

Tunç G., 2025. Yapay zekâ şiir yazabilir mi? ChatGPT örneğinde yapay zekânın şiir yazma kabiliyetinin incelenmesi [Can artificial intelligence write poetry? Examining the poetry writing ability of artificial intelligence using the example of ChatGPT]. Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi, 9(2). P. 930–951. <https://doi.org/10.34083/akaded.1708572> [in Turkish].

Türkdoğan M., 2007. Rasim Özdenören'in "Kuyu" öyküsünde metinlerarası ilişkiler [Intertextual relations in Rasim Özdenören's story "The Well"]. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 35. P. 167-189. [in Turkish].

Авторлар туралы мәлімет:

Орхан Сөйлемез, PhD, профессор, қазіргі түркі диалектілері мен әдебиеті кафедрасы, гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Кастамону университеті, Кузейкент шағын ауданы, Генерал Атила Атеш паша көш., 371506, Кастамону, Түркия Республикасы.

Обаева Гульнара Садуакасовна, PhD, аға оқытушы, қазақ әдебиеті кафедрасы, филология факультеті, Құдайберген Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ә. Молдағұлова көш., 34, Ақтөбе, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: 57216674680

Өмер Фарұқ Атеш, PhD, доцент, қазіргі түркі диалектілері мен әдебиеті кафедрасы, гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Кастамону университеті, Кузейкент шағын ауданы, Генерал Атила Атеш паша көш., 371506, Кастамону, Түркия Республикасы.

Scopus ID: 50123456789

Information about authors:

Orhan Soylemez, PhD, Professor, Department of Modern Turkish Dialects and Literature, Faculty of Humanities and Social Sciences, Kastamonu University, Kuzeyskent district, General Atilla Ateş Pasha Str., 37150, Kastamonu, Republic of Turkey.

Obayeva Gulnara Saduakasovna, PhD, Senior Lecturer, Department of Kazakh Literature, Faculty of Philology, Kudaiberger Zhubanov Aktobe Regional University, 34 A. Moldagulova Str., Aktobe, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: 57216674680

Ömer Faruk Ateş, PhD, Associate Professor, Department of Modern Turkish Dialects and Literature, Faculty of Humanities and Social Sciences, Kastamonu University, Kuzeyskent district, General Atilla Ateş Pasha Str., 37150, Kastamonu, Republic of Turkey.

Scopus ID: 50123456789

Сведения об авторах:

Орхан Сөйлемез, PhD, профессор, кафедра современных тюркских диалектов и литературы, факультет гуманитарных и социальных наук, Университет Кастамону, микрорайон Кузейкент, улица Генерала Атилы Аташ Паши, 37150, Кастамону, Республика Турция.

Обаева Гульнара Садуакасовна, PhD, старший преподаватель, кафедры казахской литературы, филологический факультет, Актюбинский региональный университет имени Кудайбергенов Жубанова, ул. А. Молдагуловой, 34, Актобе, Республика Казахстан.

Scopus ID: 57216674680

Омер Фарух Атеш, PhD, доцент, кафедры современных тюркских диалектов и литературы, факультет гуманитарных и социальных наук, Университет Кастамону, микрорайон Кузейкент, улица Генерала Атилы Аташ Паши, 37150, Кастамону, Республика Турция.

Scopus ID: 50123456789

Авторлар үлесі

Орхан Сөйлемез, зерттеу жұмысына қатысты ғылыми еңбектерді талдады, материалдарды өңдеді және мақала мәтінін жазды.

Обаева Гульнара Садуакасовна, зерттеу жұмысының жалпы тұжырымдамасын әзірледі, талдау жасады және әдіснамасын әзірледі.

Өмер Фарұқ Атеш, зерттеу жұмысына қатысты орыс және қазақ тіліндегі ғылыми материалдарды талдады, түрік тіліндегі материалдарды аударды және мақаланы редакциялап, баспаға дайындады.

Author contribution:

Orkhan Soylemez analyzed the scientific literature related to the research, processed the materials, and wrote the text of the article.

Obayeva Gulnara Saduakassovna developed the overall concept of the research work and conducted the analysis, as well as elaborated the methodology.

Ömer Faruk Ateş analyzed scientific materials in Russian and Kazakh related to the research, translated materials from Turkish, and edited and prepared the article for publication.

Вклад авторов:

Орхан Сөйлемез проанализировал научные труды, связанные с исследованием, обработал материалы и написал текст статьи.

Обаева Гульнара Садуакасовна разработала общую концепцию исследования, провела анализ и разработала методологию.

Омер Фарух Атеш проанализировал научные материалы на русском и казахском языках, перевел материалы с турецкого языка, а также отредактировал и подготовил статью к публикации.

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.